

aannemen, die ver af staan van de gewone intellectuele geschiedenis" (blz. 14). Voorbeelden hiervan zijn voor hem de beeldende kunsten en reisverslagen die een duidelijk 'denken over cultuur' in zich kunnen dragen. De betekenis van reisverslagen werkt hij verder uit aan de hand van de indrukken die Europeanen over de Verenigde Staten hebben geschreven.

De poging die Van Berkel onderneemt om de eenheid van de cultuurgeschiedenis te herstellen, is boeiend en intelligent opgebouwd. Nochtans leidt ook zijn cultuurhistorische benadering niet tot het verhoopte doel. Dit is te verwachten. Want uiteindelijk is zijn zogenaamd meta-standpunt eveneens cultuurhistorisch gedetermineerdheid. Hij geeft dit trouwens zelfs reeds aan in de eerste pagina's waar hij beweert dat de geschiedenis van het denken over cultuur zelf een "constituerend onderdeel" is van de cultuur. Het ziet er dus eerder naar uit dat hij het aantal specialismen binnen de cultuurgeschiedenis met een (boeiende) eenheid heeft vermeerderd.

Raoul BAUER

METAFYSICA EN ANTI-METAFYSICA ?

- Otto Duintjer, Cornelis Verhoeven, e.a., *Maken en breken. Over produktie en spiritualiteit*. Kampen. Kok-Agora, 1988, 267 blz. ISBN 90 242 7617 9
- Gerrit de Grunt, Piet Leenhouders, Donald Loose (red.), *De weerbarstige werkelijkheid. Essays over metafysiek*. Tilburg Univeristy Press, 1989, 217 blz. ISBN 90 631 9622 1
- Hugo van den Enden (red.), *Dwars denken. Omtrent Jaap Kruithof*. Berchem. EPO, 1989, 341 blz. ISBN 90 6445 775 1

De hier verzamelde boeken zijn feestbundels. De eerste is de Amsterdamse hoogleraar in de metafysica, Otto Duintjer, ter gelegenheid van zijn afscheid aangeboden. De tweede is aan de Tilburgse metafysica-hoogleraar Herman Berger om de zelfde reden aangeboden. Het derde boek daarentegen is Jaap Kruithof niet aangeboden omdat hij afscheid heeft genomen, maar omdat hij — zoals dat ook in Duitsland soms gebeurt — zestig jaar is geworden. Maar zoals Duintjer en Berger is Kruithof hoogleraar metafysica. Alvast hebben deze drie boeken iets gemeenschappelijks : feestbundels voor metafysicalleren. Houdt hier elke gemeenschappelijkheid op ? Feestbundels hebben altijd iets disparaats : de auteurs van de bijdragen ontvouwen zo graag een eigen gezichtspunt, zodat men moeilijk kan verwachten dat de boeken een grote eenheid vertonen. Maar misschien kan men in deze drie bundels enkele trends ontdekken die onze tijd typeren. Het toeval dat het bundels voor metafysica-leraren betreft zal daarin misschien een rol spelen, zeker als men zich realiseert dat twee onder hen, met name Otto Duintjer en Jaap Kruithof, de orthodoxe paden van de metafysica-beoefening hebben verlaten en voor een deel de alternatieve toer zijn opgegaan. Otto Duintjer heeft zich sterk door een Oosterse spiritualiteit laten bezielen, terwijl Jaap Kruithof sedert enige tijd een soort natuurmystiek aanhangt die men de jongste tijd vaker in eco-religieuze middens kan terug vinden. Daartegenover kan de lezer ervan op aan dat Herman Berger, die in Tilburg in

de theologische faculteit doceerde, duidelijk in voeling met de continentale metafysische denkers bleef, en dit in een dialoog waarin zijn eigen christelijk geloof niet is weggedacht. Het is dan ook niet toevallig dat de lezer in de bundel voor Berger bijdragen kan lezen waarin de grote meesters van de Westerse metafysica ter sprake komen : Aristoteles (door Cornelis Verhoeven, de opvolger van Duintjer in Amsterdam voor wat de leerstoel metafysica betreft), Thomas van Aquino (J. Aertsen en Donald Loose), Plato, Augustinus en Descartes (door Ad Peperzak), Kant en Hegel (door Ludwig Heyde), Nietzsche (door Paul van Tongeren), Whitehead (door René Munnik), Levinas (door C. Struyker Boudier) en Kolakowski (door Piet Leenhouders) die nu niet onmiddellijk als een grote meester moet worden beschouwd, om de eenvoudige reden dat zo iemand in het laatste kwart van de twintigste eeuw niet is te vinden. Maar Kolakowski blijft daartegenover wel iemand die met de genoemde grote meesters in discussie is getreden om de paradoxen van het hedendaagse aanvoelen van het metafysische te vertolken.

Duintjer en Kruihof vertonen in hun denken enkele gemeenschappelijke kenmerken. Otto Duintjer is van oordeel dat de Westerse productiemaatschappij al te eenzijdig de nadruk legt op het 'maken' en het beheersen van de werkelijkheid; wij plegen een inbreuk op de natuur en geraken zelf in toenemende mate in een situatie dat we nog slechts factoren in dit productiesysteem dreigen te worden. Hierin vindt Duintjer de aanleiding om voor een nieuwe spiritualiteit te pleiten. Ook bij Kruihof vinden we een analoog pleidooi; bij hem heet dit een nieuwe religiositeit die tegen het antropocentrisme dient in te gaan. De hedendaagse mens beschouwt zich als de maat van alles en de beheersers (niet de beheerder) van de natuur en kent bijgevolg geen gevoel meer voor het onaantastbare, het sacrale of heilige in en van de natuur.

De opstellen die nu aan Duintjer en Kruihof zijn gewijd spelen op deze pleidooien voor een wending in het geestesleven van de Westerse mens in. In *Maken en breken* worden deze essays verdeeld tussen enerzijds bijdragen die meer de diagnostische kant opgaan (Cornelis Verhoeven over de machine, Maarten Coolen over de maat van het maken, Paul Cobben over het moderne productie-systeem, Kees Jan Brons over de maatschappelijkheid en de ondoorzichtigheid van de werkelijkheid), en anderzijds bijdragen die meer of alternatieven worden gericht (G.A. van der Wal met een ethische kritiek op de technologie, Bruno Nagel over een Indische spirituele beweging, Jan Key confronteert Duintjer met Levinas, Willem Zweers schrijft iets over een ecologische spiritualiteit en had hier een dialoog met Kruihof kunnen aangaan, wat hij helaas niet doet; tenslotte heeft Silvio Senn het over de ontologische differentie bij Merleau-Ponty).

Het is in een recensie een onmogelijke zaak al deze opstellen te bespreken en ik realiseer mij heel goed dat mijn korte aanduidingen de auteurs onrecht doen. Dit geldt niet in het minst voor de lijkste bundel van de drie, *Dwars-denken*, die niet minder dan zevenentwintig artikelen telt die alle ingaan op een of ander aspect uit de ecofilosofie, medische ethiek, politieke wijsbegeerte, algemene moraal filosofie, moraa sociologie, sexuologie, antropologie, metafysica, wetenschapsleer, enzovoort — thema's die Kruihof op de een of andere manier hebben beziggehouden. Misschien het meest uitdagende artikel, dat van Rudolf Boehm, wil ik hier toch even aanstippen, omdat hij wijsgerig-kritisch het vraagstuk van de natuur aanpakt. In zijn bijdrage 'Het conflict tussen mens en natuur (religieus, filosofisch, wetenschappelijk en technologisch)' vertrekt hij van enkele gedachten van Ludwig Feuerbach; als natuurbegrip hanteert hij de volgende formule: " De natuur is (of het begrip 'natuur' duidt aan) hetgeen van het menselijk wezen onafhankelijk is, terwijl het menselijk wezen wel afhankelijk is van die natuur (en dat ook 'aanvoelt'). De verhouding tussen mens en natuur is er een van

eenzijdige afhankelijkheid' (blz. 78). Nu bestaat er in deze verhouding tot de natuur een attitude waarin de auteur voornamelijk zijn kritische reflectie richt, met name de technologische ingreep die in zijn ogen in niets anders bestaat "dan in het scheppen van voorwaarden waaronder *de eigen objectieve wetten van de natuur zelf zich ten volle kunnen uitwerken*". Dit 'ingrijpen' komt dus in feite neer op een 'laten begaan', komt erop neer de natuur toe te laten haar gang te gaan" (blz. 89). Iets anders is de zogenaamde natuurbeheersing, het aan banden leggen van de natuurprocessen aan de hand van technieken die men op basis van de natuurwetenschap heeft kunnen uitdenken (technologie); deze technieken dienen in principe trouwens ook die (eveneens technologische) houding die op basis van de kennis van de natuurwetten de natuur haar gang laat gaan. Maar, zo meent Boehm, "de successen van die inspanning om de natuurprocessen te 'beheersen' zijn allesbehalve bevredigend, de inspanning is secundair ten opzichte van de soort 'handelingen' die haar nodig maken, en toch is het dus niet die inspanning van 'natuurbeheersing' die het leefmilieu bedreigt, maar (wel) het idee de voorwaarden te scheppen voor wetmatige natuurprocessen waardoor de technologie op de eerste plaats gedreven wordt" (blz. 89). Dit laatste wordt in de ecofilosofie en eco-religie te weinig in overweging genomen en aan een kritische reflectie onderworpen: er is een idee die aan de basis ligt "van een zinloze onderwerping van de mens onder de wetten van de onmenselijke en zelfs levensvijandige natuur". Dit is een conflict tussen natuur en mens en zelfs tussen de natuur en alle levensverschijnselen. Boehm meent nu: "de 'natuurreligies' die voorafgingen aan de 'verlichting' van de Griekse natuurfilosofie en het bondgenootschap tussen het moderne Renaissance-'christendom' met zijn herwaardering van de scheppingsleer in de door Feuerbach aangeduide zin en het geloof in een 'natuurbeheersing' door de aanwending van een objectieve natuurwetenschap hebben dit conflict willen ontkennen — met de rampzalige gevolgen die we nu ondervinden" (blz. 90). Het zou inderdaad de moeite lonen om een debat aan te gaan over de filosofische en cultuurantropologische grondslagen van het natuurbegrip dat we vandaag nog steeds in alle dubbelzinnigheid blijven hanteren.

Frank SCHAARSMA

EEN STRIJDVAAARDIGE GEORGE STEINER

- George Steiner, *Het verval van het woord*. Amsterdam. Athenaeum, Polak & Van Gennep, 1990, 180 blz., 490 Bfr., ISBN 90 253 6503 5
- George Steiner, *Het verbroken contract*. Amsterdam. Bert Bakker, 1990, 239 blz., 595 Bfr., ISBN 90 351 0890 6
- George Steiner, *De toekomst van het boek*. Amsterdam. Stichting CPNB, 1990, 48 blz., ISBN 90 70066 84 X
- George Steiner, *Heeft waarheid een toekomst? Essays*. Baarn. Ambo, & Schoten, Westland, 1991 (verschijnt in maart).

In een opmerkelijke voordracht *De toekomst van het boek*, gehouden in Amsterdam in februari 1990, en gepubliceerd in een mooie uitgave van de Collectieve Propaganda